

УДК 811.161.2'42

Оксана Калита

ТИПИ КОМІЧНИХ ТЕКСТІВ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ СТИЛІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті проаналізовано типи комічного, досліджено види мовного комізму, охарактеризовано різновиди комічних текстів, наведено приклади найбільш типових засобів комічного у власне комічних текстах і текстах з елементами комізму, подано схеми стилістичного аналізу текстів з простим і складним типами комізму.

Ключові слова: комічне, комічний текст, стилістичний аналіз.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для сучасної художньої літератури та публіцистики характерними є культ незалежної особистості, прагнення поєднати, взаємодоповнити істини багатьох людей, націй, культур, релігій, філософій, бачення повсякденного реального життя як театру абсурду, використання підкреслено ігрового стилю, зумисне химерне переплетення різних стилів оповіді, запозичення, перегуки на сюжетному, образному, мовному рівнях, іронічність та пародійність тощо, що дуже часто знаходить свій вияв у комізмі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема комічного в мові була предметом дослідження науковців і мислителів, починаючи з античності (Платон, Арістотель, Цицерон). У сучасній лінгвістиці мовні засоби сміхової культури в структурі художніх творів привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема таких, як М. Бахтін, Ю. Борєв, Т. Буйницька, С. Голубков, С. Іваненко, А. Макарян, Е. Нокс, Н. Нокс, Г. Почепцов, Дж. Сазерленд, О. Титаренко, А. Щербина та ін. Проте низка питань проблеми залишається недостатньо дослідженою, вимагає подальшого аналізу та теоретичного осмислення, зокрема це й питання методики аналізу комічних текстів у вищій школі. Тому завдання статті – дослідити специфіку різних типів комізму та видів комічних текстів із метою створення ефективного алгоритму для аналізу таких текстів студентами-філологами.

Насамперед, потрібно з'ясувати поняття комічного і його співвідношення з мовними текстами (адже в сучасній культурології та семіотиці текстами вважають будь-які цілісні відносно замкнені знакові утворення, що передають завершену інформацію).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Усі теорії комічного ґрунтуються на ідеї невідповідності. Зазвичай вчені пояснюють комічне або через риси самого об'єкта комічного бачення, або ж через особливості реакції суб'єкта. До теорій

першого типу, вихідним положенням яких є констатація незвичайних характеристик комічного об'єкта, відносяться теорії контрасту, невідповідності, протиріччя, теорія помилки і т. п. Теорії другого типу тяжіють до того, щоб пояснити, які саме почуття виникають у людини при її реакції на комічне, яке почуття чи психічний стан прихований за реакцією сміху на ту чи іншу ситуацію. Основні думки, які підпадають під цю групу пояснень комічного, полягають у тому, що в основі сміхової реакції людини лежить почуття переваги, що сміх є синтезом радості і злості або що він є розрядкою від напруги. Сюди належать теорії несподіванки («невиправданого сподівання»), новизни, захисної реакції (З. Фрейд), комічного як «високого навиворіт» (Жан Поль), розсіювання ілюзії, надлишку психічної енергії (Ф. Ніцше), зустрічі душі з «ніщо» (І. Кант). Велика кількість концепцій комічного і неоднозначність у його тлумаченні пов'язана з тим, що в них проаналізовано лише якийсь один вид (тип) комічного, а узагальнення перенесені на комічне в цілому. Різні види (типи) комічного виділяють на основі протиставлення типів сміхової реакції, переважанні емоційного чи раціонального характеру такої реакції, установок суб'єкта на добродушне чи зле висміювання [4, с. 204].

Залежно від емоційного наповнення і наявності раціонально-оцінного компонента, дослідники виділяють два основні типи комізму: простий і складний. Для **простого** комізму характерним є поверховість і нейтральність. Він нічого не критикує, не потребує глибинного аналізу, якихось особливих знань при декодуванні. Це комізм елементарний, фарсово-водевільний, у ньому відсутні оцінка і раціональність. Часто він виникає як порушення соціальних заборон. **Складний** комізм обов'язково спонукає до аналізу і роздумів. Це гумористично-сатирично-іронічний тип комізму, який обов'язково містить оцінку, що ґрунтується на суспільному досвіді, вироблених суспільством ідеалах і цінностях. У межах складного комізму традиційно виділяють основні форми комічного: сатиру, гумор та іронію, в основі розрізнення яких лежить критерій ставлення до об'єкта комічного.

Також слід враховувати, що комічне може мати універсальний або національно-специфічний характер. Універсальний комізм поширюється на теми, які є смішними для всіх людей незалежно від їх національної приналежності. Національно-специфічний комізм, навпаки, пов'язаний із етнічними особливостями певного народу. Національний момент у характеристиці сміхової культури надзвичайно важливий, оскільки існує тісний зв'язок між особливостями сприймання комічного і національним психологічним складом характеру, національними культурними традиціями, естетичним ідеалом народу. Також потрібно враховувати багаті виражальні можливості сміхового начала, закладені у національній мові, яка є особливим і своєрідним для кожного народу художнім засобом сміхової обробки життєвого матеріалу.

Важливим є розрізнення ситуативного і мовного комізму. Ситуативний комізм виникає на основі невідповідності реальної ситуації

та ідеального уявлення про неї. Натомість мовний комізм будується засобами конкретної національної мови. У мовних текстах ці типи комізму взаємодіють і доповнюють одне одного.

Перед тим, як перейти до розгляду типології комічних текстів, варто зазначити, що вона тісно пов'язана із найбільш загальною типологією усіх мовних текстів на художні і нехудожні [1]. Відповідно до цієї типології комічними можуть бути лише тексти з ознаками художності, тобто тексти художнього, публіцистичного, епістолярного функціональних стилів, а також окремі тексти науково-публіцистичного та конфесійно-публіцистичного підстилів.

Типологію комічних текстів можна здійснювати за кількома критеріями. Однією із ознак типології є ступінь критичної спрямованості комічного тексту. Відповідно до цього критерію можна розрізнити сатиричні, гумористичні та іронічні тексти та тексти з простим видом комізму, причому строгих, непроникних меж між видами комічного не існує, вони часто переходять один в одного.

Також слід зважати на те, що літературні тексти можуть бути **власне комічними**, в яких уся структура тексту підпорядкована створенню комічного ефекту, і **тексти з елементами комізму**, у складі яких можна виділити тільки окремі елементи, прийоми, вкраплення комічного, але які не можна назвати комічними цілком.

Комічні тексти можна класифікувати й за жанровими ознаками. Так, **тексти з елементами комізму** в окремих випадках, коли комічні прийоми та вкраплення починають в тексті домінувати, надаючи йому специфічного забарвлення, можуть збігатися з існуючою жанровою системою: комічними можуть бути і роман, і поема, і повість, і казка. **Власне комічні тексти** за жанровою ознакою поділяються на такі: 1) елементарні (первинні) жанри (гра слів, каламбур, анекдот, епіграма, жарт); 2) складні (похідні) жанри (бурлеск, фарс, комедія, травестія, пародія, усмішка, гумореска, фельетон) [4, с. 54–58]. Елементарні жанри комізму виступають елементами похідних його форм.

Особливості лінгвістичного аналізу комічних текстів якнайтісніше пов'язані як із їх жанровими ознаками, так і з домінуючим типом комічної тональності, або їх модальністю, та специфічними мовними засобами вираження комізму. Варто зазначити, що текстова модальність виявляється як у наявності спеціальних модальних слів, так і у відборі характеристик, що репрезентують представлені в тексті об'єкти, й у відборі самих об'єктів оповіді. Адже реальна дійсність багатовимірна, опис одного її фрагмента можливий за допомогою багатьох способів. Модальність тексту є виявом авторської позиції, його «мовленневої волі», бо із усіх можливих способів опису автор обирає лише той, який характеризує його позицію відносно описуваного ним фрагмента дійсності. Іншими словами, сам вибір засобів позначення характеризує того, хто ці засоби добирає, оскільки, якщо мовець хоче повідомити про

щось, то в нього є можливість вибору засобів вираження для здійснення цього комунікативного наміру.

Специфічні мовні засоби вираження комізму поділяються на **словесні** (спотворення звукового комплексу слова, комічні неологізми, старослов'янізми, терміни, конотативні власні назви, комічні метонімії і синекдохи, авторські комічні новотвори тощо), **словесно-ситуативні** (комічні фразеологізми, авторські трансформації фразеологізмів, повторення слів і фраз, комічні словесно-ситуативні евфемізми) і **стилістичні** (вживання різностильової лексики в межах мікроконтексту). У словесних засобах комізму слово саме по собі є його носієм, а в словесно-ситуативних слово і ситуація становлять нерозривну єдність при створенні контрасту, слово виявляє свій комізм лише в певній ситуації [5, с. 398].

Здійснюючи лінгвістичний аналіз власне комічного тексту, слід враховувати, що вся його художня система вибудовується за законами комічного мистецтва. Складовими цієї системи є комічний образ, комічна ситуація, мовлення оповідача, мовлення персонажа, арсенал комічних художніх прийомів та засобів, але головною об'єднавчою ланкою виступає комічна спрямованість жанру, яка і визначає його прагматику, структуру текстів, особливості системи персонажів.

Комічний образ, як правило, є дуже концентрованим, комплексним і складним, завдяки чому все в ньому працює на смислову домінанту (жадібність, недолугість, забудькуватість). Тому часто комічний образ набуває ознак узагальнення і може використовуватися в наступних творах того самого автора чи інших авторів як багатозначна емблема (наприклад, кайдашева сім'я, хлестаковщина, конотопська відьма тощо). Така глибина комічного образу, пов'язана із його символізацією і подальшим функціонуванням в літературі, існує поряд із його зовнішнім спрощенням, яке полягає в акцентуванні на домінантній рисі чи ознаці.

Яскравим прикладом емблематичних образів може бути система персонажів такого елементарного комічного жанру, як анекдот. Завдяки перерахованим рисам цих персонажів стає можливим утворення низки так званих анекдотних «серіалів», об'єднаних одним чи кількома персонажами [6, с. 31] (герої книг, фільмів – Чапаєв, Штірліц, Шерлок Холмс, люди іншої національності, п'яниця тощо), які мають сукупність характерних ознак.

Продемонструємо інші складові системи комічного тексту на прикладі цього ж жанру – анекдота. В основі комізму анекдота – навмисне порушення логіки, а звідси – тяжіння його до алогізмів, софізмів, абсурду. Комічна ситуація в анекдоті виникає як результат контрасту, антитези його смислових частин, за рахунок чого відбувається семантичний зсув смислового сприйняття. Наприклад, як у такому анекдоті:

– *Івасю, як я тобі дам 2 яблука, а Грицькові 3, то що з того вийде?*

– *Бійка, прошу пана професора.*

Як видно з наведеного прикладу, судження, що лежить в основі анекдота, відшліфоване масовою свідомістю і передбачає інерцію

мислення, тобто певне його продовження. Комічний ефект створюється за рахунок принципу «невиправданого сподівання», коли звична ситуація розвивається несподівано.

Можна виділити два види анекдотів. Для першого різновиду характерна провідна роль дії, зовнішнього положення. Це комічна подія чи ситуація, що завершується несподіваною дією, вчинком. Такий тип анекдота можна назвати ситуативним. До другого виду анекдотів належать мікродіалоги, які закінчуються дотепною реплікою, несподіваною смішною відповіддю (до такого типу належить і наведений анекдот). Ці мікродіалоги, як правило, побудовані на лексичній багатозначності слова, грі слів, каламбурі. Анекдот такого типу називається каламбурним.

Анекдотична ситуація може виступати і мікроелементом комічного сюжету, яка в тексті твору обростає додатковими деталями, образами, ситуаціями (наприклад, багато байок П. Гулака-Артемівського побудовані на основі народних анекдотів).

Жанру анекдота також властивий принцип відкритого фіналу. Найчастіше анекдот завершується не тоді, коли конфлікт вирішений, а тоді, коли він тільки що створений. Розповідь обривається на двозначній, невизначеній ноті, оскільки завдання жанру – створити підтекст. Текст анекдота має продовження в сміховій реакції на нього.

Варто наголосити також на великій ролі підтексту в комічному творі, особливо коли в його основі лежать складні види комізму. У такому випадку часто має велике смислове навантаження такий засіб творення образності, як художня деталь, через яку розкривається підтекст. Художня деталь присутня, як правило, в авторському мовленні і, акцентуючи увагу читача, свідчить про справжнє авторське ставлення до описуваного. Щодо інших мовних засобів комізму, то слід зауважити, що, поряд із власне специфічними комічними засобами (каламбур, антифразис, гра слів, трансформація фразеологізмів, пародія, гротеск), комічний ефект досягнуто і за рахунок специфічного вживання мовностилістичних засобів (тропів, фігур), які є універсальними засобами створення образності й наявні у текстах без ознак комізму (найчастіше це гіпербола, метафора, плеоназм, метонімія).

Розглянемо деякі мовні засоби створення комічного ефекту.

Каламбур виникає унаслідок зіткнення в межах одного контексту різних значень слова, значень слів-омонімів, антонімічних або однокореневих слів. Каламбур лежить в основі багатьох анекдотів, побудованих за принципом діалогу, наприклад:

- *Кельнере, прошу вепрову печеню.*
- *З найбільшою приємністю.*
- *Ні, з капустаю.*

Каламбур може бути створений і за рахунок зіткнення близьких за звучанням, але різних за значенням слів, руйнування стійких словосполучень та ін. Для створення каламбуру обов'язковим є

відповідний контекст, завдяки якому увага читача чи слухача спрямована як на одне, так і на інше значення слова. Інакше кажучи, в такому випадку в одному тексті використано ніби два контексти, в кожному з яких одне й те ж слово має своє, відмінне від іншого, значення. Іноді в контексті відсутня зовнішня вказівка на можливість сприймання слова відразу в двох значеннях, але внутрішня мотивація (інтенція автора, інтонація фрази) обов'язково присутня.

Антифразис є одним із найбільш типових прийомів створення іронії. Він полягає у використанні слів та словосполучень зі значенням, протилежним тому, яке вони мають при звичайному слововживанні, наприклад: – *Друзе, я обіймаю найвищу посаду... Сторож – це тобі не фунт ізюму* (Василь Сологуб, «Благородна душа»).

Таке іронічне значення є контекстуальним, бо воно не властиве загальнонародній мові, а реалізоване лише у відповідному фразовому оточенні. При чому в тексті один і той же факт (як і у наведеному прикладі) може бути схарактеризований двома способами: в першому випадку за допомогою прямого негативного ставлення автора до описуваних особи чи явища, а в іншому – за допомогою іронічної оцінки, мовним репрезентантом якої виступає антифразис. При цьому антифразис є експресивнішим, емоційнішим засобом вираження авторського ставлення.

Трансформація фразеологізмів є засобом створення комічного ефекту методом їх руйнування, адже зазвичай вони відтворюються в одній і тій самій формі із закріпленням за нею значенням. Часто авторська трансформація фразеологізмів ґрунтується на тому, що неможливо вивести значення усього фразеологізму з окремих його частин. Намагання це зробити призводить до каламбурного слововживання, наприклад: *Пошкандибав у хату. Міркую собі: «придавлю комарика»...Вже й не пам'ятаю гаразд, скільки часу я «давив того комарика»* (Василь Сологуб, «Благородна душа»).

Існують й інші прийоми трансформації фразеологічних зворотів: антонімічна заміна одного з компонентів (*недобрі старі часи*), використання прямого метафоричного значення фразеологізму (*якщо знищимо усіх мух, то з чого ж слонів будемо робити?*) та ін.

Зважаючи на проаналізовані аспекти комічних текстів, аналіз власне комічних текстів потрібно здійснювати за такою схемою:

1. Стиль, підстиль і жанр тексту.
2. Домінантний тип комізму (сатира, гумор, іронія).
3. Характер адресата з урахуванням стилістичних особливостей тексту.
4. Аналіз специфічних мовних засобів комізму.
7. Аналіз мовностилістичних засобів, які створюють комічний ефект у контексті твору: 1) художня деталь як засіб створення комізму; 2) комічні власні назви (імена героїв, географічні назви, марки виробів

тощо); 3) роль заголовка в створенні комічного ефекту; 4) тропи з комічною конотацією; 5) синтаксичні засоби створення комізму.

7. Аналіз комічних образів у тексті (образу оповідача, персонажів, ситуацій) та засобів їх створення.

8. Роль засобів комізму у передачі головної думки тексту.

Аналіз текстів з елементами комізму відрізняється від аналізу власне комічних текстів. У таких творах автор вводить лише окремі комічні штрихи, які можуть зачепити лише один з шарів системи твору. С. А. Голубков визначає такі принципи введення комічного в некомічний за жанром текст:

1. На ідейно-емоційному рівні поєднуються комічне з трагічним, комічне і патетичне, комічне й ліричне тією мірою, яка можлива в межах художньої системи одного тексту. Завдяки цьому відбувається збагачення цих різних форм художньої оцінки.

2. На структурному рівні існують такі шляхи введення комічного в текст: 1) «вживлення» комічного героя в художній світ некомічного тексту; 2) перенесення комічної ситуації в структуру некомічного сюжету; 3) часткова комічна деформація просторово-часових параметрів художнього світу; 4) «запровадження» комічних висловів у стилістичну тканину некомічного твору.

3. На жанровому рівні можна виявити, як відбувається дифузія жанрових форм і окремих жанрових компонентів всередині великого за обсягом тексту [2, с. 87].

Тому аналіз тексту з елементами комізму потрібно здійснювати за такою схемою:

1. Стиль, підстиль, жанр твору.

2. Комічні елементи на ідейно-емоційному рівні, їх роль у системі твору.

3. Комічні елементи на структурному рівні, мовні засоби їх творення та роль в розкритті ідеї твору: 1) мовні засоби творення комічного героя; 2) комічна ситуація у структурі некомічного сюжету; 3) комічна деформація просторово-часового континууму; 4) комічні вислови та їх роль у тексті (фонетична, словотвірна, морфологічна, лексична, синтаксична організація).

4. Елементарні жанри комічного у структурі великого тексту, їх місце та роль у структурі твору.

5. Роль проспекції та ретроспекції у створенні комічних елементів у некомічному творі.

6. Роль елементів комізму в передачі головної думки тексту.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, стилістичний аналіз комічних текстів потрібно здійснювати, беручи до уваги місце комізму в структурі аналізованого твору. Для ефективного аналізу необхідне також попереднє ознайомлення студентів не лише з алгоритмом аналізу, а й теорією комічного та специфікою його проявів у текстах різних жанрів. Запропоновані алгоритми стилістичного аналізу

комічних текстів можуть бути деталізовані й доповнені відповідно до специфіки кожного окремого тексту. Крім того, перспективною проблемою залишається дослідження спеціалізованих засобів для вираження комічного в текстах різних стилів та жанрів.

Список використаної літератури

1. Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
2. Голубков С. А. Мир сатирического произведения / С. А. Голубков. – Самара, 1991. – 108 с.
3. Карасик А. В. Лингвистические характеристики мора / А. В. Карасик // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: сб. науч. тр. / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 200–209.
4. Любимова Т. Б. Комическое, его виды и жанры / Т. Б. Любимова. – М.: Знание, 1990. – 194 с.
5. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Л. І. Мацько та ін. – К. : Вища школа, 2003. – 463 с.
6. Чиркова О. А. Поэтика комического в современном народном анекдоте / О. А. Чиркова // Филологические науки. – 1998. – № 5–6. – С. 30–37.

Калита Оксана. Типы комических текстов и особенности их анализа. В статье обосновано понятие комического, в частности, описаны теории возникновения комического и разные виды комизма: простой, сложный и его виды (юмор, сатира и ирония), а также словесный и словесно-ситуативный. Отмечена связь комизма со спецификой национального характера, что особенно касается комизма словесного. Выявлено, что для стилистического анализа комических текстов важно их разделение на два типа: собственно комические и с элементами комизма. Такая классификация учитывает, прежде всего, место комизма в структуре анализируемых текстов. Соответственно приведены два алгоритма стилистического анализа указанных двух типов комических текстов. Также приведены примеры типичных и наиболее частотных словесных и словесно-ситуативных средств выражения комического в анекдоте как элементарном жанре комического (комический образ, комическая ситуация, каламбур, антифразис, трансформированный фразеологизм и его типы).

Ключевые слова: комическое, комический текст, стилистический анализ.

Kalyta Oksana. The Types of Comic Texts and the Features of Their Analysis. The concept of comic was clarified in the article, particularly the theory of comic and the different types of comic (humor, satire and irony), verbal and situational verbal comic. The connection comic with the specifics of national character was noted, it is especially true of comic verbal. For stylistic analysis of comic texts is important to separate them into two types: actual comic texts and texts with elements of comic. This classification takes into account, first of all, the place of comic in the structure of the analyzed texts. Accordingly, the two algorithms of stylistic analysis of these two types of comic texts were presented. Also some examples of typical and most frequent verbal and situational verbal means of comic expression in the anecdote as an elementary genre of comic were shown (comic persona, comic situation, pun, antiphrasis transformed idiom and its types).

Keywords: comic, comic text, stylistic analysis.

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2015